

The Rules of Preference Regarding the Recourse of Pronouns in the Qur'an in the Context of Husayn al-Harbî's Qavâ'id al-Tarjîh 'İnd al-Mufassirîn

Sabğatullah TAYFUR*

Abstract

Pronouns play an important role in briefly conveying the message to the addressee. They also play an important role in avoiding word repetition. For this reason, it is widely used in Arabic. Since pronouns are expressions that replace other entities, first of all, it is necessary to know these entities called recourse. The recourses of the pronouns belonging to the first and second person or persons are always clear. In the case of third-person or personal pronouns, knowing them depends on some criteria. In his work Qavâ'id al-Tarjîh 'İnd al-Mufassirîn, Husayn al-Harbî compiled some important preference rules in terms of determining the recourses of pronouns on the basis of the Qur'an. He synthesized them from some linguistic determinations of the Arabic language experts and some interpretations of the commentators on the ayat. Therefore, we preferred to deal with the subject in the context of the aforementioned work. In this study, we first explained the types of pronouns and their recourses in Arabic. Then we introduced the mentioned work. Afterwards, we explained the preference rules related to the recourses of the pronouns with different views and examples. Our aim in this is to contribute to the understanding of the Qur'an, even to a small extent. Therefore, we can say that our study is important.

Keywords: Tafsîr, Qur'an, Pronouns, Recourse, Husayn al-Harbî.

Hüseyin el-Harbî'nin Kavâ'idü't-Tercîh 'İnde'l-Müfessirîn Adlı Eseri Bağlamında Kur'ân'daki Zamirlerin Mercî'leriyle İlgili Tercih Kuralları

* Dr. Preacher, Presidency of Religious Affairs, Diyarbakır, Turkey.
Dr. Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyarbakır, Türkiye.

<https://orcid.org/0000-0002-0920-445> s.tayfur56@hotmail.com

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 4 November / Kasım 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 3 March / Mart 2022

Published / Yayın Tarihi: 28 July / Temmuz 2022

Volume / Cilt: 9; **Issue / Sayı:** 18; **Pages / Sayfa:** 256-281.

Suggested ISNAD Citation: Sabğatullah Tayfur, "Hüseyin el-Harbî'nin Kavâ'idü't-Tercîh 'İnde'l-Müfessirîn Adlı Eseri Bağlamında Kur'ân'daki Zamirlerin Mercî'leriyle İlgili Tercih Kuralları", *Kafkas Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 9/18 (Temmuz-July 2022), 256-281.

www.dergipark.org.tr

Sabğatullah TAYFUR

Öz

Zamirler, mesajın kısa bir şekilde muhataba iletilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bunlar, kelime tekrarından kaçınma konusunda da mühim bir işlev görmektedir. Bu sebeple Arapçada yaygın olarak kullanılmaktadır. Zamirler, başka varlıkların yerine geçen ifadeler olduğu için öncelikli olarak, mercî' denen bu varlıkları bilmek gerekmektedir. Birinci ve ikinci kişi veya kişilere ait zamirlerin mercî'leri her zaman bellidir. Üçüncü kişi veya kişilere ait zamirlerde ise bunların bilinmesi birtakım kriterlere bağlıdır. Hüseyin el-Harbî, Kavâ'idü't-tercîh 'inde'l-müfessirîn adlı eserinde Kur'ân bazında zamirlerin mercî'lerini belirleme noktasında önemli bazı tercih kurallarını derlemiştir. O, bunları Arap dili uzmanlarının konuyla ilgili birtakım dilsel tespitlerinden ve müfessirlerin âyetler hakkındaki bazı yorumlarından sentezlemiştir. Bundan dolayı biz de konuyu, mezkûr eser bağlamında ele almayı tercih ettik. Bu çalışmamızda, ilk olarak Arapçadaki zamir türlerini ve mercî'lerini açıkladık. Ardından adı geçen eseri tanıttık. Akabinde ise zamirlerin mercî'leriyle alakalı tercih kurallarını değişik görüşler ve örnekler eşliğinde izah ettik. Bundaki amacımız, bir nebze de olsa Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sunmaktır. Bu sebeple çalışmamızın önemli olduğu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Zamir, Mercî', Hüseyin el-Harbî.

Giriş

Zamirler, Türkçede olduğu gibi Arapçada da yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Zamirler, başka varlıkların yerine geçen ifadeler olduğu için, öncelikli olarak bunların bilinmesi gerekmektedir. Zira mercî' denen bu varlıkların bilinmesi iletilmek istenen mesajın anlaşılması için olmazsa olmaz unsurlar arasında yer almaktadır. Zamirlerin, yerine geçtiği ifadeler birinci ve ikinci kişi veya varlıklar ise bunda bilinmeyecek bir husus yoktur. Çünkü bunların mercî'i, birincisinde konuşan kişi veya kişiler, ikincisinde ise sözün muhatabıdır. Eğer zamirlerin, yerine geçtiği ifadeler üçüncü kişi veya varlıkları temsil ediyorsa bunların bilinmesi konuşmada yer alan bazı dilsel karinelere ya da haricî delillere bağlıdır.

Geçmişten günümüze müstakil veya kitap bölümü olarak Arapçadaki zamirler hakkında birçok eser telif edilmiştir. Fakat bunlar, ağırlıklı olarak zamirin türleri veya i'râb açısından değeri etrafında yoğunlaşmaktadır. Müstakil olarak mercî' açısından zamirlere yönelik yaklaşım ve çalışmalara ise daha çok son dönemlerde rastlanmaktadır. Bunların

önemli bir kısmı Kur'ân'daki zamirlerin mercî'leri hakkında olup bu alanda en çok bilinenlerden birisi, bu çalışmamızın temel kaynağı olan ve zamirlerin mercî'leriyle ilgili çok önemli bilgiler içeren Hüseyin el-Harbî'nin *Kavâ'idü't-tercîh 'inde'l-müfessirîn* adlı eseridir. Bunun yanında Arap dünyasında; Kur'ân-ı Kerîm'de zamirlerin mercî'i, müfessirlerin Kur'ân-ı Kerîm'deki zamirlerin aidiyetindeki ihtilafı vb. konularda bazı çalışmalar yapılmıştır.¹ Türkiye'de ise Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı zamirlerin mercî'leriyle ilgili önemli kurallar, yorum farklılığına etkisi bakımından Kur'ân'daki zamirlerin mercî'i, zamirin mercî'indeki farklı ihtimallerin itikadî reddiyelerde kullanımı vb. konularda birtakım çalışmalara imza atılmıştır.² Fakat Hüseyin el-Harbî'nin adı geçen eserinin bunlardan farklı olarak bir usûl çalışması olduğunu ve Kur'ân'daki zamirlerin mercî'lerinin belirlenmesinde ve bunun neticesinde âyetlerdeki mesajların kavranmasında ipucu mahiyetinde ve püf noktası hüviyetinde birçok bilgi içerdiğini görmekteyiz. Bundan dolayı biz, âyetlerdeki zamirlerin mercî'lerinin bilinmesine katkı sunmak amacıyla söz konusu eser bağlamında bu çalışmamızı kaleme aldık. Ayrıca biraz sonra kısaca açıklayacağımız gibi Harbî'nin bu eseri zamirlerin mercî'i dışında Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olabilecek ve bu konudaki ihtilafları giderebilecek çok önemli bazı tercih kurallarını barındırmaktadır. Bu çalışmamızın, söz konusu eserin bu özelliğine de dikkat çekmesi ve bunun tefsir dünyasında fark edilmesini sağlaması açısından da önem arz ettiğini düşünmekteyiz. Makalemize katkı sunacağını düşündüğümüzden dolayı giriş kısmı bünyesinde bir madde ile Arapçadaki zamir türleri ve mercî'leri hakkında bazı bilgiler vermeye çalışacağız.

• Arapçada Zamir ve Mercî'leri

Lügatte süzülme, cılızlaşma, dikkat ve gizlilik anlamındaki "ضمير" kökünden gelen "zamir/ضمير"; büzüşmüş üzüm ve hafızadaki şeyler manasına gelmektedir.³ İstilahta ise

¹ Bk. Muhammed Hüseyin Sabure, *Mercî'u'd-đamîr fi'l-Kur'âni'Kerîm* (Kahire: Dâru Garîb, 2001), 7 vd.; Havle Rakîa, *İhtilâfu'l-müfessirîn fi 'avdi'd-đamîr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (El Qued: Câmî'atü's-Şehîd, Usûlu'd-Dîn, Lisans Tezi, 2018), 5 vd.

² Bk. Selahattin Yılmaz, "Kur'ân-ı Kerîm'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2001), 111 vd.; Mehmet Faruk Araz, *Yorum Farklılığına Etkisi Bakımından Kur'ân'daki Zamirlerin Mercii (Bakara Sûresi Örnekleme)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 13 vd.; Zehra Turfan, *Zamirin Mercindeki Farklı İhtimallerin İtikadî Reddiyelerde Kullanımı - Nahiv ve Anlambilim Çalışması* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 1 vd.

³ Muhammed b. Muhammed el-Mürtezâ ez-Zebîdî, "đ-m-r", *Tâcu'l-'arûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 12/401; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, "đ-m-r", *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* (Şam: Dâru'l-Fikr, 2002), 3/371; Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî, "đ-m-r", *Lisânü'l-'arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 4/491.

birinci, ikinci, üçüncü kişi veya kişilere delalet eden, *mebnî*⁴ olan ve herhangi bir kelimededen türememiş isimleri ifade etmektedir. Zamirler, *bâriz* ve *müstetir* olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır. Bâriz açıkta olan, yazılan ve okunabilen, müstetir ise kelimelerin içinde gizli olup yazılmayan ve okunmayan zamirlerdir. Bâriz zamirler de *munfasıl* ve *muttasıl* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Munfasıl zamirler, sözün başında yer alabilen ve istisna edatı “إِلا”dan sonra gelebilen zamirlerdir.⁵ Bu zamirler kelimelerden bağımsız bir şekilde telaffuz edilmektedir. Muttasıl zamirler ise, kendisiyle söze başlanamayan ve zaruret dışında istisna edatı “إِلا”dan sonra gelemeyen zamirlerdir.⁶ Bunlar başka lafızlarla bitişik halde telaffuz edilmektedir. Munfasıl zamirler şunlardır: “أَنَا/ birinci tekil, eril ve dişil kişi”; “أَنْتَ/ ikinci tekil ve eril kişi”; “أَنْتُمْ/ ikinci çoğul ve eril kişiler”; “هِيَ/ üçüncü tekil ve dişil kişi”; “هِنَّ/ üçüncü çoğul ve dişil kişiler”; “أَنْتَ/ birinci ikil, çoğul, eril ve dişil kişiler”; “أَنْتُمْ/ ikinci ikil, eril ve dişil kişiler”; “أَنْتُمْ/ ikinci çoğul ve dişil kişiler”; “هُوَ/ üçüncü tekil ve eril kişi”; “هُنَّ/ üçüncü çoğul ve dişil kişiler”; “هُمَا/ üçüncü ikil, eril ve dişil kişiler”; “هُنَّ/ üçüncü çoğul ve eril kişiler”; “هُنَّ/ üçüncü çoğul ve dişil kişiler.” Muttasıl zamirler de şunlardır: “أَنَا/ birinci tekil, eril ve dişil kişi”; “أَنْتَ/ birinci ikil, çoğul, eril ve dişil kişiler”; “أَنْتُمْ/ ikinci tekil ve eril kişi”; “أَنْتُمْ/ ikinci ikil, eril ve dişil kişiler”; “أَنْتُمْ/ ikinci çoğul ve eril kişiler”; “هُوَ/ üçüncü tekil ve eril kişi”; “هُنَّ/ üçüncü çoğul ve dişil kişiler”; “هُمَا/ üçüncü ikil, eril ve dişil kişiler”; “هُنَّ/ üçüncü çoğul ve eril kişiler”; “أَنَا/ birinci ve üçüncü ikil, eril ve dişil kişiler”; “أَنْتُمْ/ ikinci ve üçüncü çoğul ve eril kişiler”; “أَنْتُمْ/ ikinci ve üçüncü çoğul ve dişil kişiler”. “هُنَّ”, “هُنَّ” ve “هُمَا” hem munfasıl hem de muttasıl olarak kullanılmaktadır. “أَنَا”, “أَنْتُمْ” ve “أَنْتُمْ” gibi emir sîgasında kullanılırsa ikinci kişilere ait; “قَالَ”, “قَالُوا” ve “قُلْنَا” gibi mâzî sîgasında kullanılırsa üçüncü kişilere ait zamirler olacaktır. “قُلْنَا”, hem emir hem de mâzî sîgası için kullanılmaktadır.⁷

⁴ Mebnî için bk. Abdullah b. Abdurrahmân el-'Akîlî el-Hemedânî, *Şerhu İbn 'Akîl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Şâm: Dâru'l-Fikr, 1985), 1/28; Bedruddîn Hasen b. Kâsım el-Mısırî el-Mâlikî, *Tevdîhu'l-makâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi elifiyeti İbn Mâlik*, thk. Abdurrahmân Ali Süleymân (by.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2008), 1/297;

⁵ Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyim el-Cevziyye, *İrşâdü's-sâlik ilâ halli elifiyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed b. 'İvaz (Riyâd: Advâü's-Selef, 1954), 1/112 vd; Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-vâfi* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1393/1973), 1/217 vd.

⁶ İbn Kayyim, *İrşâdü's-sâlik*, 1/113.

⁷ Zamirlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdurrahmân el-Halîl el-Farâhîdî, *el-Cümel fi'n-nahv*, Fahrüddîn Kabâve (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1955), 236; Osmân b. Cinnî el-Mûsilî, *Kitâbü'l-lüme' fi'l-'arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: Dâru'l-Kitâb, 1972), 99; İbn Kayyim, *İrşâdü's-sâlik*, 1/115; Cemâlüddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu katrî'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: y.y., 1964), 94 vd.; Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî, *Şerhu kitâbi'l-ğudûd fi'n-nahv*, thk. Ramadân Ahmed ed-Demîrî (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993), 139 vd.; Nedîm Hüseyin Da'kûr, *el-Kavâ'idü't-taḥbîkiyye fi'l-luğati'l-'arabiyye* (Beirut: Müessesetü Bahsûn, 1998), 9 vd.

Zamirlerin ifade ettiği ve yerine geçtiği varlıklara gelince "أَنَا" ve "أَنْتَ" gibi birinci ve ikinci kişi zamirlerinde bunlar, konuşan kişinin kendisi ve onun muhatabı olduğu için bellidir. Bunlar üçüncü kişi zamirlerinde ise belli değildir. Dolayısıyla verilen mesajın anlaşılması için bu zamirlerin râcî' olduğu varlıkları bilmek gerekmektedir. Bu varlıklar için, dönüş anlamındaki rüçû' ile aynı kökten gelen ve dönüş yapılan yer anlamındaki mercî' ifadesi kullanılmaktadır.⁸ Mercî'ler, genellikle zamirlerden önce zikredilmekte ve bunların anlaşılması için büyük bir önem barındırmaktadır. Özellikle de, Kur'ân-ı Kerîm'deki zamirlerin mercî'lerinin bilinmesi olmazsa olmaz derecesinde bir ehemmiyet arz etmektedir. İşte bu mercî'lerin bilinmesine yardımcı olan hususları içeren en önemli çalışmalardan birisi Suudi Arabistanlı muasır bilgin Hüseyin el-Harbî'nin *Ḳavâ'idü't-tercîh 'inde'l-müfessirîn* adlı eseridir. Çalışmamızın ana konusuna geçmeden önce bu eseri, ana hatlarıyla tanıtmaya gayret edeceğiz.

1. Hüseyin el-Harbî'nin *Ḳavâ'idü't-Tercîh 'inde'l-Müfessirîn* Adlı Eseri

Hüseyin el-Harbî, *Ḳavâ'idü't-tercîh 'inde'l-müfessirîn* adlı bu çalışmasında önemli bazı tefsir kitapları başta olmak üzere muhtelif eserlerden istifade ederek âyetleri açıklama esnasında uyulması gereken bazı tercih kurallarını derlemiştir. Bu eserin aslı, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân* adlı eserin Müellifi Mennâ' el-Kattân'ın da onur üyesi olarak yer aldığı jüri karşısında savunulmuş bir yüksek lisans tezidir. Kattân, söz konusu eser hakkında yazdığı methiyede bunun bastırılıp Suudi Arabistan'daki bütün üniversitelere dağıtılmasını tavsiye etmiş ve yüksek lisans tezi olan bu çalışmanın -Batı'daki bazı lisansüstü yönetmeliklerinin müsaade ettiği gibi- doktora tezi olarak kabul edilmesi temennisinde bulunmuştur.⁹

Harbî, bu eserinde Kur'ân naslarıyla alakalı 1'i nesh 4'ü de kırâatlar ve resm-i mushafı alakalı olmak üzere 5; Kur'ân bağlamıyla ilgili 3; Kur'ân'ın sünnetle tefsiriyle alakalı 4; rivâyetle tefsir edilmesiyle ilgili 4; karinelerle tefsir edilmesi hususunda 3; Arap lügatiyle tefsir edilmesi hakkında 25 olmak üzere toplamda 44 tercih kuralına yer vermiştir. Çalışmamızın konusu olan zamirlerin mercî'lerini tespit etmeye yönelik tercih kuralları ise, Kur'ân'ın Arap lügatiyle tefsir edilmesi bünyesinde 5 madde ile açıklanmıştır.

⁸ Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir er-Râzî, "r-c-'a", *Muhtâru's-şihâh*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1999), 1/267; Hasen, *en-Nahvu'l-vâfi*, 1/255;

⁹ Hüseyin b. Alî b. Hüseyin el-Harbî, *Ḳavâ'idü't-tercîh 'inde'l-müfessirîn* (Riyad: Dâru'l-Kâsım, 1996), 1/7-8.

Harbî, bu kuralları müfessirlerin satır arasında kullandığı bazı ifadelerden sentezlemiştir. O, bu konuda başvuracağı kitapları üçe ayırmıştır. Birincisi, muhalif görüş belirtmeden sadece kendilerinin tercih ettikleri görüşü zikreden müfessirlere ait tefsirlerdir. Harbî', bu eserlerden pek de yararlanmadığını ifade etmektedir. Zira bunlarda en çok göze çarpan husus minimum düzeyde görüş zikrederek âyetleri açıklamaktır. Hâlbuki Harbî'nin bu çalışması, tercih odaklı olduğu için farklı görüşlerle dolu eserlere ihtiyaç duymaktadır. İkincisi, muhalif görüşler zikredip bunlar arasında herhangi bir tercihte bulunmayan veya tercihte bulunan fakat bunun sebebini belirtmeyen âlimlere ait tefsirlerdir. Harbî'ye göre bu tür eserlerde tercih yöntemi fazla ağır basmadığı için söz konusu çalışması için ana kaynak olmaktan uzaktır. Üçüncüsü; ihtilafı, tercihi ve tercih sebebini zikreden bilginlere ait tefsirlerdir.¹⁰ Harbî, bu özelliklerinden dolayı üçüncü gruptaki eserleri bu çalışması için birincil kaynak olarak seçmiştir.¹¹

Harbî'nin eserindeki kurallardan bazıları “*sebebin husûsîliğine değil lafzın umûmîliğine itibar edilir*”¹² kâidesi gibi hem lafız hem de anlam olarak önceki âlimler tarafından dile getirilmiş kurallardır. Bazıları da “*tefsirde Kur'ân'ın baz alındığı takdîr, her takdîrden evlâdır*”¹³ ilkesi gibi lafzen zikri nadir olsa da içerik olarak yaygın bir şekilde tatbik edilen ilkelerdir. Bunlardan bazıları da “*âyetleri Kur'ân ve sünnette delili olmayan gaybî hususlarla açıklamak caiz değildir*”¹⁴ gibi lafız olarak ilke haline getirilmeyen, fakat Harbî'nin, âlimlerin bu konudaki görüşlerini sentezleyerek kural haline getirdiği ilkelerdir.

Harbî; ilk önce, tespit ettiği kuralları zikretmiş ve bunlara birer tanım geliştirmiştir. Daha sonra bu tanımlarda önemli gördüğü bazı ifadelerin sözlük ile terim anlamlarını ve bunların kayıt ve gerçekleşme şartlarını açıklamıştır. Böylece söz konusu kuralın bünyesine giren ve bunun dışında kalan durumları izah etmiştir. Sonra da tespit ettiği kuralın Kur'ân'a, sünnete, icmâ'a ve akla dayanan delillerini açıklamıştır. Akabinde

¹⁰ Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 1/11.

¹¹ Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 1/11-13.

¹² Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (b.y.: Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2000), 12/6; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-'A'lemî li'l-Matbû'ât, ts.), 1/465; Ömer b. Alî b. 'Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb*, thk. 'Âdil Ahmed vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 4/49; Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 14/220.

¹³ Muhammed 'Abdulhâlik 'Udayme, *Dirâsâtün li üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 3/323; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 1/13-14.

¹⁴ Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 1/13-14.

bu kuralın tesis edilmesi noktasında müfessirlerin delillerine yer vermiş, en sonunda da kuralın âyetteki örneklerine yer vermiştir.¹⁵

2. Tercih Kuralı

Harbî'nin tespit ettiği tercih kuralları; Kur'ân'daki herhangi bir ifadenin tefsiri hakkında ihtilaf edilmesi, bu ihtilafa dayanak teşkil eden bütün görüşlerin ihtimal dâhilinde olması ve bunlardan birinin tercihe şâyân olduğunu gösteren bazı hususların bulunması durumunda sözkonusudur. Harbî'ye göre Kur'ân, bu kâideler çerçevesinde tefsir edilmelidir.¹⁶ Harbî, bu kuralları tesis etme noktasında âlimlerin çoğunun benimsediği görüşleri esas almaktadır. O, âlimler tarafından bir tanım dâhilinde kural haline getirilmeyen hususları; araştırma, analiz etme ve çıkarımda bulunma suretiyle belli bazı ifade kalıpları kullanarak kural haline getirmektedir.¹⁷

Harbî'ye göre herhangi bir âyetin tefsiri hakkındaki görüşlerde ihtilaf yoksa bu kuralların işletilmesine gerek yoktur.¹⁸ Fakat o, âyetlerin çoğunda ihtilaf olduğunu ifade etmekte ve bunları şöyle açıklamaktadır:

1. İhtilaf teşkil eden bütün görüşlerin ihtimal dâhilinde olduğu ve buna dair Kur'ân ve sünnetten delillerin bulunduğu örnekler.
2. İhtilaf teşkil eden görüşlerin birbiriyle çeliştiği ve bunların tümünün kabul edilmesinin mümkün olmadığı örnekler.
3. İhtilaf teşkil eden görüşlerin birbiriyle çelişmediği, fakat Kur'ân, sünnet ve icmâ' ile çeliştiği örnekler.
4. İhtilaf teşkil eden görüşlerin ne birbiriyle ne de zikrettiğimiz diğer hususlarla çeliştiği örnekler.

Bu çalışmanın konusu özellikle de en sondaki olmak üzere son üç maddedir.¹⁹ Harbî'nin bu konularda zikrettiği tercih kurallarının kimisi rüçhâna yani tercihe şayan olan görüşün hangisi olduğuna, kimisi butlâna yani bazı yorumların iptaline, kimisi de tağ'ife yani bir takım görüşlerin zayıf olduğuna delalet etmektedir. Bunlardan bazılarında sadece tercihe şayan olan görüş belirtilip bunun dışındaki görüşler çürütülmemiştir.

¹⁵ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/10-33

¹⁶ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/55.

¹⁷ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/35.

¹⁸ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/39-41.

¹⁹ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/42-45.

Kimisinde ise "Kur'ân'a, sünnete ve icmâ'a muhalif olan tefsir reddedilir" kuralı gibi sadece belli bazı görüşler iptal edilmiş fakat tercihe şayan olan görüşlere işaret edilmemiştir. Zira burada sadece merdûd olan hususa değinilmiş olduğunu görmekteyiz. Bunun tercih kuralı olarak kabul edilmesinin sebebi, mezkûr kaynaklara muhalif olan görüşleri reddedip araştırmacıyı sağlam tercihlere yönlendirmesi ve bu şekilde ona bir tercih alanı sunmasıdır. Bu kuralların bazılarında ise "âyetlerin lügatte her sabit olan şeye hamledilmesi sahih değildir" ²⁰ örneğinde olduğu gibi tefsir konusunda dikkatli ve seçici davranmanın önemi vurgulanmaktadır.

2.1. Birinci Tercih Kuralı

Harbî'nin zamirlerin mercî'leriyle alakalı tespit ettiği birinci tercih kuralı "zaminin 'şe'n'den başka bir şeye râci' edilmesi mümkünse buna râci' edilmesi câiz değil" şeklindedir. Zamirler, doğası gereği cümlede zâhiren zikredilen veya takdîrî olarak varsayılan lafızlara râci' olmaktadır. Fakat bunların bir kısmı, önceden zikredilmiş kelimeler yerine şe'ne yani önem arz eden durum, olay veya olgu ifade eden cümlelere râci' olmaktadır. Bu tür zamirlere *damîrû's-şe'n* denmektedir. Bu zamir, üçüncü kişi zamiri olup tekil formunda zikredilmektedir. Aslında bunun râci' olduğu durum cümlede zikredilmemiş olup, ilk etapta belirsizlik arz etmektedir. Bunun açıklığa kavuşması ondan sonra gelen ifadelerle sağlanmaktadır. Bu ifadeler, aynı zamanda söz konusu zaminin mercî'i ve açıklayıcısıdır. Fakat az önce de ifade ettiğimiz gibi zamirler, daha çok, konuşmada zikri geçen şeylere râci' olduğu için bunların bağlamdan anlaşılan cümlelere râci' edilmesi, zamirlerle alakalı alışılmış kurallardan sapma hissini uyandırmaktadır. Bunun için mezkûr veya mukadder bir mercî'in bulunması durumunda zaminin şe'ne râci' edilmesine olumlu yaklaşılmamaktadır. Çünkü bir zaminin şe'ne râci' olması onun *damîrû's-şe'n* olduğu anlamına gelmektedir. *Damîrû's-şe'n* ise normal zamirlerden farklı olarak bazı katı kurallara sahiptir. Örneğin bunun her zaman tekil formda olması, normal zamirlerin aksine mercî'inin kendisinden sonra gelmesi, bu mercî'in de cümle olması ve herhangi bir şeyin gramer açısından buna tabi olmaması gerekmektedir. Ayrıca bu cümle, ya *mübtedahaberden* ya da *nevâsîh* fiillerle²¹ başlayan sözlerden müteşekkil olması gerekmektedir. Bu nedenle zaminin mezkûr veya *mukadder* olan bir kelimeye râci' edilerek normal zamir

²⁰ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/55-56.

²¹ Nevâsîh fiiller, mübtedâ ve haberin hükmünü iptal eden ve bunları i'râb açısından kendine göre konumlandıran fiillerdir: Ayrıntılı bilgi için bk. Hamdî Ferrâc Muhammed Ferrâc el-Mısırî, *el-Ef'âlü'n-nâsiha* (by.: Dâru'l-Buhûs ve'l-A'lâm, 2008), 1/5 vd.

olarak kalması daha çok kabul görmektedir.²² Dolayısıyla damîrû's-şe'nden kaçınmayı hedefleyen bu tercih kuralının tesis hikmetinin, bu zamirin mezkûr katı kurallara sahip olmasından dolayı diğer zamir türlerine nispeten Kur'ân'ın kolay bir şekilde anlaşılmasının önünde engel teşkil etmesi olduğu söylenebilir.

Harbî, bu kuralı şu tespitlerden yola çıkarak tesis eder:

1. Ebu Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) " إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ " *Çünkü o ve kabilesi, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler*"²³ âyetindeki " إِنَّهُ "nun zamirini şe'ne râci' etmesine karşın, zaruret olmadığı için böyle bir şeyi reddetmekte ve sadece zorunlu hallerde damîrû's-şe'nden yana tavır takınılması gerektiğini ileri sürmektedir. Burada da ilk akla gelen bu zamirin şe'n yerine mevzubahis olan ve daha önce zâhiren zikredilen "الشَّيْطَانُ" kelimesine râci' edilmesidir.²⁴
2. Meşhur dil bilgini İbn Hişâm (ö. 761/1360), *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde zamirin normal bir zamir olarak kalması mümkün ise onun damîrû's-şe'ne çevrilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Harbî, bu dilsel kuralı, olduğu gibi Kur'ân için tatbik etmiş bulunmaktadır.²⁵

Zamirlerin merci'leriyle **ilgili birinci tercih kuralını** " وَهُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَفِي " *göklerde ve yerde Allah'tır. Gizlinizi ve açığınızı bilir*"²⁶ âyetiyle açıklamak mümkündür. Zira bunun başındaki "هُوَ" zamirinin neye râci' olduğu hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Cumhûr, bunun âyette sıfatları addedilen ve daha önce lafzen zikri geçen Allah'a râci' olduğunu savunmaktadır.²⁷ Fakat Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), bunun damîrû's-şe'n olduğunu ve bu şe'nin söz konusu zamirden sonra gelen "göklerde ve yerde Allah'tır" cümlesiyle açıklandığını ileri sürmektedir. Ebu Hayyân'a göre Fârisî'nin böyle bir yoruma gitmesinin sebebi, söz konusu zamirin Allah'a râci' olması durumunda "وَاللَّهُ اللَّهُ" şeklinde bir tekrarın meydana gelmesi ve aynı isimlerden oluşan bir mübtedâ-haber

²² Cemâlüddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'arîb*, thk. Mâzin el-Mübârek - Muhammed Ali Hamdullah (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1985), 636; Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hem'ul-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevami'*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.), 1/273 vd. 3 cilt; İbn Manzûr, "ğ-r-b", "k-v-n", *Lisânü'l-'arab*, 13/363; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/585-588.

²³ el-A'râf 7/27.

²⁴ Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haikaiki't-tenzil* (Beyrut: Daru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 2/94; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muht*, thk. 'Âdil Ahmed - Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001), 4/285; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/588;

²⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb* 637; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih* 2/588.

²⁶ el-En'âm 6/3.

²⁷ Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muht*, 4/77.

cümlesinin ortaya çıkmasıdır.²⁸ Fakat Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), bu zamirin sadece Allah lafzına râcî' olmadığını, belki de önceki âyetlerde zikredilen üstün sıfatların sahibi olan bir zâta râcî olduğunu dile getirmektedir. O, bu şekilde oluşan bir tekrarda fayda olduğu tezinden yola çıkarak damîrû's-şe'n gibi bir zorlamaya gitmeye ihtiyaç olmadığını iddia etmektedir.²⁹

Zamirlerle alakalı açıklamaya çalıştığımız bu tercih kuralından söz edebilmek için, herhangi bir zamirin mezkûr veya mukadder bir kelimeye mi yoksa şe'ne mi râcî olduğu hususunda ihtilaf olması gerekmektedir. Eğer bu seçeneklerden birisi üzerinde görüş birliği varsa bu kuraldan söz edilemez. Örneğin “لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ”/Şüphesiz zalimler iflah olmaz³⁰ âyetindeki bâriz zamir, şe'nin dışında başka bir şeye râcî' olamaz. Çünkü bunun, normal zamirler gibi somut bir mercî'i yoktur. Bundan dolayı malum zamirin, kendisinden sonra zikredilen “kâfirlerin iflah olmaması” durumuna râcî' olduğunu ve bunun dışında herhangi bir tercihe gidilemeyeceğini söyleyebiliriz.³¹

2.2. İkinci Tercih Kuralı

Harbî'nin zamirlerin mercî'leriyle ilgili tespit ettiği ikinci tercih kuralı “*zamirin mezkûr bir şeye râcî' edilmesi, mukadder bir şeye râcî' edilmesinden evlâdır*” şeklindedir. Onun ifade ettiğine göre açıkça zikredilen bir mercî' mevcut iken herhangi bir delil ve karine olmaksızın zamirin mukadder olan bir şeye râcî' edilmesi âyetin, kendine has düzenine aykırılık teşkil etmektedir. Bu durumda ikinci tercih kuralı çerçevesinde zamirin açıkça zikredilmiş olan mercî'e râcî' edilmesi gerekmektedir. Bu kural, zamirin râcî' edilebileceği bâriz bir mercî' dururken onu mukadder bir mercî'ye râcî' etme çabalarının bulunduğu durumlarda geçerlidir. Eğer zamirin bunların herhangi birine râcî' edilmesi konusunda görüş birliği varsa bu kuralın işletilmesine ihtiyaç kalmaz. Harbî, bu kuralı şu genel kurala dayandırmaktadır: “*Müstakil (sözler) ile konuşmak, (sözleri) gizleyerek konuşmaya göre önceliklidir.*” Çünkü konuşmada asıl olan açık konuşmaktır. Sözleri

²⁸ Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhtâ*, 4/77.

²⁹ Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *ed-Đurru'l-maşûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Şam: Dâru'l-Kalem, ts.); 4/529; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/585-592.

³⁰ el-En'âm 6/21.

³¹ Sıddîk Hân b. Hasan b. Ali b. Lutfillâh el-Hindî, *Fethu'l-beyân fi maķāsidi'l-Ķur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1992), 4/119; Mahmûd b. Abdirrahîm es-Sâfi, *el-Cedvel fi i'râbi'l-Ķur'ân* (Şam: Dâru'r-Reşîd, 1997), 7/107; Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Ķur'ân'il-ĥakîm* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1990), 7/287.

gizleme ise istisnâî bir durumdur.³² Bundan dolayı Semîn el-Halebî, zamirin bir delil olmadan, zikri geçmeyen bir şeye râci' edilmesini aslın dışına çıkış olarak nitelemiştir.³³

Harbî, bu tercih kuralını şu hususlardan yola çıkarak tespit etmiştir:

1. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve Katâde b. Di'âme (ö. 117/735), " وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكُمْ وَلَئِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكُمْ وَلَئِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكُمْ وَلَئِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكُمْ " *Ve onlar, yurdundan çıkarmak için neredeyse seni huzursuz edeceklerdi*"³⁴ âyetindeki "كَادُوا" fiilinde gizli olan zamirin âyette söz konusu olan Kureyş'e râci' olduğunu dile getirmiştir. Taberî (ö. 310/923) de bu görüşün, mezkûr zamiri daha önce zikri geçmeyen ve mukadder olduğu iddia edilen Yahudilere râci' edenlerin görüşünden daha doğru olduğunu ifade etmektedir.³⁵
2. Zemahşerî, " إِنَّا جَعَلْنَا فِيْ أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُّقْمَحُونَ " *Biz, kafaları yukarıya doğru sabit kalacak şekilde boyunlarına çenelere dayanan halkalar geçirdik*"³⁶ âyetinde bulunan "هِيَ" zamirinin daha önce zikredilmemesine rağmen "inkârcuların elleri"ne râci' edilmesini bir nevi zorlama olarak niteler ve bunun "zincirler" anlamındaki "أَغْلَالًا" kelimesine râci' edilmesi gerektiğini ifade eder. Zira ona göre bir sözün anlamı, açıkça zikredilen ifadelerle göre şekillenir. Bunlar dururken başka hususlara başvurulmaması gerekir.³⁷
3. İbn 'Arabî (ö. 543/1148), Mücâhid b. Cebr'in " فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ " *Onda insanlar için şifa vardır*"³⁸ âyetindeki zamiri Kur'ân'a râci' etmesine karşı çıkmıştır. Çünkü bu âyetin bulunduğu bağlam içerisinde Kur'ân'ın zikri geçmemiştir. Ayrıca burada âyette balın üretim sürecinden ve bazı özelliklerinden bahsedilmektedir. Bu nedenle İbn 'Arabî, bunun balı ifade eden "شَرَابٌ"e râci' edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Nitekim o, Kur'ân'da yer alan bu zamirin, herhangi bir şekilde Kur'ân'a râci' edilmesi mümkün olsa bile bu konuda belirleyici olan şeyin bağlam ve mercî'in zâhiren zikredilmesi olduğunu ifade etmektedir.³⁹

³² Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/593-594.

³³ Halebî, *ed-Durru'l-maşûn*, 2/248.

³⁴ el-İsrâ 17/73.

³⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l- Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 17/511; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/594.

³⁶ Yâsîn 36/8.

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/7; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/594

³⁸ en-Nahl 16/69.

³⁹ Ebûbekr Muhammed b. Abdillâh İbn 'Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987) 3/138 4 cilt; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/295.

4. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), “وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ/ *Ve ondan bir şahit onu tilavet ediyor*”⁴⁰ âyetindeki birinci zamiri, zikri geçmediği halde Kur'ân'a râci etmenin çok zayıf bir ihtimal olduğunu söylemektedir.⁴¹
5. Şinkîti (ö. 1913), “وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ/ *Ehl-kitâbdan hiç kimse yoktur ki ölümünden önce ona inanmasın*”⁴² âyetinde geçen “مَوْتِهِ”deki zamiri ehl-i kitâba râci' eden görüşe karşı Hz. İsa'ya (a.s.) ircâ' etmektedir. Zira ona göre söz konusu zamirin ehl-i kitâba râci' edilmesi durumunda, bütün ehl-i kitâbın bir anda ölümü vuku bulamayacağı belki de ölümün her fert için ayrı ayrı gerçekleşeceği için, “أَهْلٍ الْكِتَابِ” ifadesinden sonra ferdiyeti ifade eden “أَحَدٌ” lafzının takdîr edilmesi gerekecektir. Hâlbuki takdîre ihtiyaç duyan yorum, böyle bir şeye ihtiyaç duymayan yorumdan daha iyidir. Ayrıca söz konusu peygamberin isminin daha önce açıkça zikredilmiş olması ve zamirin ona rücû'iyetini destekleyen bazı hadislerin bulunması, Şinkîti'nin tezini destekler mahiyettedir.⁴³

Zamirlerle ilgili açıklamaya çalıştığımız ikinci tercih kuralına “ *أَلَا إِنَّهُمْ يَشْتَرُونَ* ” *Bilesiniz ki, ondan gizlenmek için göğüslerini bükerler*”⁴⁴ **âyeti örnek verilmektedir. Zira “ *مِنْهُ* ”deki zamirin Allah'a mı yoksa Hz. Peygamber'e (s.a.s.) mi râci' olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Fakat Taberî, İbn 'Atiyye (ö. 541/1147) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi âlimler bunun, zikri geçtiği için Allah'a râci' olması gerektiğini öne sürmektedirler. Bu âyetin devamında gelen “ *أَلَا جِئِن يَسْتَعْشِرُونَ* ”** *Bilesiniz ki, örtülerine büründüklerinde (Allah), gizlediklerini ve açığa vurduklarını biliyor*” ifadesi de bu görüşü destekler mahiyettedir. Zira gizli ve açık şeyleri Allah'tan başka kimse bilemez.⁴⁵

2.3. Üçüncü Tercih Kuralı

Harbî'nin zamirlerin merci'leriyle alakalı tespit ettiği üçüncü tercih kuralı, “*zamirin mevzubahis olan bir şeye râci edilmesi, bunun dışındaki şeylere râci' edilmesinden evlâdır*” şeklindedir.

⁴⁰ Hûd 11/17.

⁴¹ Ahmed b. Abdilhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Enver el-Bâz - Ahmed el-Cezzâr (b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2005), 15/88; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/295.

⁴² en-Nisâ' 4/159.

⁴³ *Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, el-Müsnedü's-şahîh, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), “İmân”, 71; Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîti, Advâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Çur'ân bi'l-Çur'ân (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 7/130; Harbî, Kavâ'idü't-tercih, 2/595.*

⁴⁴ Hûd 11/5.

⁴⁵ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/596-597.

Harbî, bu kuralı şu görüşlerden yola çıkarak tesis etmiştir.

1. Taberî, "فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ/Onda insanlar için şifa vardır"⁴⁶ âyetindeki "فِيهِ"nin zamirinin bala râci' olduğunu söyledikten sonra şunları ifade etmektedir: Bir cümlede konuşmanın konusu ne ise zamirin ona râci' olması, bunun dışındaki bir şeye râci' olmasından evlâdır. Harbî'ye göre Taberî'nin bu tespitleri mezkûr kuralın bel kemiğini teşkil eder.⁴⁷
2. Ebu Hayyân, "فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ/Tanıdıkları, onlara gelince onu inkâr ettiler"⁴⁸ âyetinde bulunan "بِهِ"deki zamiri nimete râci' edenlerin olduğunu fakat âyette daha önce bundan bahsedilmediğini, belki de burada söz konusu olan şeyin Kur'ân olduğunu ve bundan dolayı mezkûr zamirin ona râci' olması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁹
3. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) dile getirdiğine göre "وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَيَعْقُوبَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ" *Ve ona İshak ve Yakup'u verdik ve soyunda peygamberlik ve kitap var ettik*⁵⁰ âyetinde bulunan "ذُرِّيَّتِهِ"deki zamir, Hz. İbrahim'e (a.s.) râci'dir. Zire nübüvete ve kitap sahibi bir nesle sahip olma hususu, Hz. İshak (a.s.) ve Hz. Yakup (a.s.) için de geçerli olsa bile âyette Hz. İbrahim'den (a.s.) bahsedildiği için zamir ona râci'dir.⁵¹
4. Müfessir Alûsî (ö. 1270/1854), "يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ/Onu gördüğünüz gün, her emzikli kadın emzirdiğini unuttur"⁵² âyetinde bulunan "تَرَوْنَهَا"deki zamirin kıyamet depremi anlamındaki "زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ" tamlamasında bulunan ve depremi ifade eden "زَلْزَلَةَ"ye râci' olduğunu ifade etmektedir. Zira bu olay kıyamet esnasında olsa da burada bu sürecin bir kesiti olan malum depremden bahsedilmektedir.⁵³
5. Kur'ân ilimleri bilgini Zerkeşî (ö. 794/1392), tamlamadan oluşan ifadelere râci' olan zamirden kastın, mevzubahis olması hasebiyle tamlanan öge olduğunu dile getirmektedir.⁵⁴

⁴⁶ en-Nahl 16/69.

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/249 vd.; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/604.

⁴⁸ el-Bakara 2/89.

⁴⁹ Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhtî*, 1/333; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/605.

⁵⁰ el-Ankebût 29/27.

⁵¹ Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî es-Süyûtî, *Mu'terakü'l-aqrân fi i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408), 3/466; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/605.

⁵² el-Hac 22/1-2.

⁵³ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 17/111; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/205.

⁵⁴ Bedrüddîn b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl (Beyrut: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 4/39.

Zerkeşî'nin, bu görüşünde kısmen haklı olduğu söylene de tamlamadan oluşan ifadelere zamirlerin mercî'i olarak baktığımızda durumun değiştiğini, bazı yerlerde tamlayan ögenin de maksud-u bizzât olduğunu görmekteyiz. Zira "غلام زيد", "مفتاح الباب", vb. tamlamalarda bizzat kastedilen şeyin tamlanan konumunda olan غلام/hizmetçi ve مفتاح/anahtardır. Tamlayan konumunda olan زيد/Zeyd ve الباب/kapı ise bunların belirlenmesinde yardımcı olan öğelerdir. "وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا"/Allah'ın nimetini sayarsanız, sayamazsınız⁵⁵ âyetinin sonundaki zamir de, "نِعْمَةَ اللَّهِ" tamlamasına râcî' olmakla beraber bundan maksat sadece tamlanan öge olan nimettir. Çünkü saymak veya saymamak sadece nimet için geçerli olan bir husustur.⁵⁶ Öte yandan "وَاشْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ وَابْتَغُوا نِعْمَةَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ" *Ona ibadet ediyorsanız Allah'ın nimetine şükredin*⁵⁷ âyetinde ise aynı tamlamaya râcî' olan "إِيَّاهُ" zamirinden maksat tamlayan öge olan "اللَّهِ" olduğunu görmekteyiz. Zira nimete değil Allah'a ibadet edilir. "أَوْ لَحْمِ خَنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رَجَسٌ"/Veya domuz eti, çünkü o kesinlikle necistir⁵⁸ âyetinde bulunan "فَأَيُّهُ" de olduğu gibi bazen zamir tamlanana da tamlayana da râcî' olabilmektedir. Çünkü bundaki zamir ilk etapta "لَحْمِ خَنْزِيرٍ" tamlamasındaki tamlanan konumunda olan ve "et" anlamına gelen "لَحْمٌ" lafzına râcî' olmaktadır. Fakat eti pis olanın kendisi de pis olacağı mantığından yola çıkarak bunun aynı zamanda tamlayan konumunda olan "خَنْزِيرٍ"e de râcî' olduğunu söylemek mümkündür. Zamirlerin tamlama konusunda, mercî' açısından gösterdiği bu değişiklik nedeniyle Zerkeşî'nin bu konudaki görüşünü değiştirdiğini ve bu gibi yerlerde mercî'lerin tespiti noktasında haricî delillere bakılması gerektiği yönünde beyanda bulunduğu görmekteyiz.⁵⁹ Bu açıdan baktığımızda Zerkeşî'nin bu tespitinin zamirlerle ilgi üçüncü kurala dayanak teşkil ettiğini söyleyemeyiz. Çünkü zamirin tamlama zincirinde bulunan hangi öğeye râcî' olduğu hakkında en belirleyici etkenin mevzubahis olma hususu olduğunu görmekteyiz.

Harbî, bu üçüncü kurala "إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ أَنْ أَنْذِرِي فِي النَّبُوتِ فَأَنْذِرِي فِي النَّبِيِّ فَلْيَلْقِهِ النَّبِيُّ بِالسَّجَلِ"/Hani vahyedileni annene vahyetmiştik: Onu tabuta koy, sonra denize bırak, deniz de onu sahile atsın⁶⁰ âyetini örnek olarak göstermektedir. Zira "فَأَنْذِرِي" ve "فَلْيَلْقِهِ" kelimelerinin sonundaki zamirin Hz. Musâ'ya (a.s.) mı yoksa onun, içine konulacağı sandığa (النَّبُوتِ) mı râcî' olduğu hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Bunları sandığa râcî' edenler, zamirin en yakın kelimeye râcî' edilmesi gerektiği kuralını öne sürmektedirler. Söz konusu zamirleri Hz. Musâ'ya (a.s.) râcî' edenler ise, zamirin bağlamda mevzubahis olan bir şeye râcî edilmesi gerektiği

⁵⁵ en-Nahl 16/18.

⁵⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/39.

⁵⁷ en-Nahl 114.

⁵⁸ el-En'âm 6/145.

⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/39; Harbî, *Qavâ'idü't-tercîh*, 2/605 vd.

⁶⁰ Tâhâ 20/38-39.

kuralını hatırlatmaktadırlar. Burada zamirlerin merci'yle alakalı iki kuralın çakıştığı görülmektedir. Fakat âlimlerin çoğu, ikinci kuralın öncelikli olduğunu ifade etmektedir.⁶¹ Ayrıca birinci kural, dilsel bazlı olup öğelerin kronolojik sıralamasına dayanmaktadır. Hâlbuki konuşmada öncelikli olan şey; verilmek istenen mesaj, konunun ana teması veya anlatılan olayın kahramanıdır. Bundan dolayı Zemahşerî, Ebu Hayyân ve Âlûsî başta olmak üzere birçok âlim söz konusu zamirlerin Hz. Musâ'ya (a.s.) râci' olduğunu ifade etmektedir. Zira bu bağlamdaki bütün zamirler ona râci'dir. Ayrıca âyetteki talimatları yerine getirmesi istenen kişi olan Hz. Musâ'nın (a.s.) annesinin zihnindeki odak nokta da onun çocuğudur. Dolayısıyla baştan sona âyette mevzubahis olan bu peygamber olduğu için bu iki zamirin de ona râci' olması gerekmektedir. Bu durumda söz konusu peygamberin içine konulacağı sandığın varlığı da yok farz edilmez. Çünkü bu zamirler, âyette anlatılan olayda korunaklı bir barınak olması hasebiyle Hz. Musâ (a.s.) ile bütünleşen sandığa da râci' olur.⁶²

Bu zamirlerin Hz. Musâ'ya (a.s.) râci' olmasını iktiza eden ve Harbî tarafından dile getirilen diğer bir husus da, biraz sonra zikredeceğimiz gibi "*bir bağlamdaki zamirlerin tek bir merci'e râci' edilmesi, birden fazla merci'e râci' edilmesinden evlâdır*" kuralıdır. Zira mezkûr zamirleri barındıran söz konusu iki kelimedenden önce gelen "أَنْ أَقْذِفِيهِ/ onu koy diye..." ifadesindeki ve bunlardan sonra gelen "يَأْخُذْهُ/ onu alsın" ve "عَدُوٌّ لَهُ/ ona düşman olan" ifadelerindeki zamirlerin de Hz. Musâ'ya (a.s.) râci' olduğunu görmekteyiz. Zemahşerî'nin de ifade ettiği gibi bunların bazısını bu nebiye bazısını da sandığa râci' etmek anlam kopukluğa neden olmakta, kelimelerin birbiriyle yabancılaşmasına yol açmakta ve böylece Kur'ân'ın mucizevî özelliğine hâlel getirmektedir. Bunların tek bir merci'de birleştirilmesi ise bağlamdaki anlam bütünlüğü için büyük önem arz etmektedir.⁶³ Zemahşerî bu minvalde kendisiyle, "*gerçek anlamda suya bırakılan ve dalgaların sahile vurduğu şey tabut değil mi*" mahiyetinde bir diyalog yaşar ve şahsına "*bu durumda söz konusu zamirlerin sandığa râci' olması gerekmez mi*" şeklinde bir soru sorar. O, bu sorunun cevabını akıl yürüterek ve Hz. Musâ'nın (a.s.) sandığın içinde bulunduğu manzarayı tahayyül ederek bulunabileceğini ifade etmektedir. Çünkü ancak bu şekilde buradaki gerçek maksadın ve merci'in, adı geçen peygamber olduğu, sandığın da gerçekleşen bu olayın doğası gereği bu kutlu elçinin bir parçası haline gelmesi hasebiyle murâd olduğu anlaşılmaktadır. Böylece

⁶¹ Muhammed Tâhir b. 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1997), 16/217 vd.; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/610.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/64; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 16/188; 2/608-610.

⁶³ Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/208-209.

bu bağlamdaki bütün zamirlerin bu zâta râci' edilerek bunların merci'leri tevhi'd edilmiş ve Kur'ân'ın i'câz özelliği korunmuş olur.⁶⁴

2.4. Dördüncü Tercih Kuralı

Harbî'nin zamirlerin merci'leriyle alakalı tespit ettiği dördüncü tercih kuralı, "bir bağlamdaki zamirlerin tek bir merci'e râci' edilmesi, birden fazla merci'e râci' edilmesinden evlâdır" şeklindedir. Harbî'ye göre bu zamirlerin farklı merci'lere râci' edilebilmesine dair bazı delillerin mevcut olması ya da bunların tek bir merci'e râci' edilmesi noktasında ittifak olması durumunda bu kuraldan söz edilemez. Zira bu kural ihtilaf bulunan görüşlerde geçerli olup bunların birini tercih etmeye yönelik tesis edilmiştir.⁶⁵

Harbî, bu tercih kuralını şu tespitlerden yola çıkarak temellendirmiştir:

1. Taberî, "وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ" / *Ve inkar edenler onun hakkında hep şüphe içindedirler*⁶⁶ âyetinin sonundaki zamirin merci'yle alakalı muhtelif görüşler zikrettikten sonra bunu Kur'ân'a râci' eden görüşün daha doğru olduğunu ifade etmektedir. Zira bu âyetten hemen önce zikredilen "وَلْيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ" / *Ve ilim verilenler onun rabbin tarafından bir gerçek olduğunu bilsinler diye*⁶⁷ âyetindeki "أَنَّهُ" nün zamiri Kur'ân'a râci'dir. Dolayısıyla ihtilafın söz konusu olduğu zamirin de bu zamire ilhak edilerek Kur'ân'a râci' edilmesi gerekir. Taberî'ye göre bu zamirlerin Kur'ân'a râci' edilmesi, "وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ" / *Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiğinde, Şeytan onun bu temennisinde telkinde bulunmasın*⁶⁹ âyetlerinde işaret edilen şeytanın vesvesesine râci' edilmesinden evlâdır.⁷⁰
2. Zemahşerî, "أَنْ أَفْدِيهِ فِي التَّابُوتِ فَأَفْدِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ" / *Onu tabuta koy, sonra denize bırak, deniz de onu sahile atsın*⁷¹ âyetindeki zamirleri Hz. Musa'ya (s.a.) râci' ederek

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/64; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/208-209.

⁶⁵ Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/613.

⁶⁶ el-Hac 22/55.

⁶⁷ el-Hac 22/54.

⁶⁸ el-Hac 22/53.

⁶⁹ el-Hac 22/52.

⁷⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/671 vd; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/614.

⁷¹ Tâhâ 20/39.

merci'leri birleştirmenin, bunları farklı yerlere râci' ederek merci'leri tefrîk etmekten daha iyi olduğunu ifade etmektedir.⁷²

3. İbn 'Atıyye, Taberî'nin "إِذْ جَاءَتْهُمْ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ" / *Onlara kendilerinden önce ve sonra Peygamberler geldiğinde*⁷³ âyetindeki "أَيْدِيهِمْ" in zamirini peygamberlere, "خَلْفِهِمْ" in zamirini ise ondan farklı olarak ümmetlere râci' etmesine itirazda bulunmuştur. Burada İbn 'Atıyye'nin gerekçesi ise aynı bağlamdaki zamirlerin tek bir merci'e râci' edilmesi mümkün olduğu halde bunların değişik merci'lere râci' edilmesinin anlam dağınıklığına yol açmasıdır.⁷⁴
4. Ebû Hayyan'ın ifade ettiğine göre bir bağlamdaki zamirlerin tek bir merci'e râci' edilmesi anlamı daha da anlaşılır kılmaktadır.⁷⁵
5. Zerkeşî, mümkün ise zamirlerin tek bir merci'e râci' edilmesi, farklı merci'lere râci' edilmesinden evlâ olduğunu dile getirmektedir.⁷⁶
6. Süyûtî, konunun dağılmasını önlemek için zamirleri tek bir merci'de buluşturmanın esas olduğunu dile getirmektedir.⁷⁷
7. Âlûsî, zamirleri tek bir merci'de birleştirerek ifadeler arasında uyum sağlamanın tercih sebebi olduğunu iddia etmektedir.⁷⁸
8. Şinkî, zamirleri tek bir merci'e râci' etmenin insicâm açısından gerekli olduğunu iddia etmektedir.⁷⁹

Zamirlerin merci'leriyle alakalı bu kurala örnek olarak " إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لِخَيْرِ الْأَشْيَاءِ لَشَدِيدٌ / **Muhakkak insan, rabbine karşı çok nankördür ve o buna şahittir ve muhakkak o, mal sevgisinde çok aşırıdır**"⁸⁰ âyeti örnek gösterilmektedir. Zira burada bulunan birinci "وَإِنَّهُ"deki zamirin insana ve "rabb"e râci' olduğuna dair iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunun "rabb"e râci' olduğunu iddia edenler zamirlerin en yakın merci'e râci' olması gerektiği kuralını hatırlatmaktadırlar. Öte yandan ikinci "وَإِنَّهُ"deki zamirin insana râci' olması hususunda ihtilaf olmadığını görmekteyiz. "Zamirlerin tek bir merci'e râci' edilmesi gerektiği" kuralını benimseyenler birinci zamiri - ikinci zamiri göz önünde bulundurarak- insana râci' etmektedirler. Burada ikinci görüşün

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/64 vd.

⁷³ Fussilet 41/14.

⁷⁴ Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. 'Atıyye el-Mühâribî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5/8.

⁷⁵ Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhîf*, 7/38.

⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/35.

⁷⁷ Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân*, 3/578.

⁷⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 30/218,

⁷⁹ Şinkî, *Advâ'ü'l-beyân*, 4/388.

⁸⁰ el-'Âdiyât /6-8.

daha ağır bastığını görmekteyiz. Çünkü birincisinde dilsel husus revaçta iken ikincisinde anlamsal gerçeklik ön plandadır. Âlûsî başta olmak üzere birçok âlim bu görüşü benimsemektedir.⁸¹

2.5. Beşinci Tercih Kuralı

Harbî'nin zamirlerin mercî'leriyle alakalı derleyip tespit ettiği beşinci tercih kuralı, “*aksine bir delil olmadıkça zamirin zikredilmiş en yakın mercî'e râci' edilmesi gerekir*” şeklindedir. Zamirin uzağa, yakına, cümlede mevzubahis olana veya olmayana râci' olmasını gerektiren bir karine olması durumunda beşinci tercih kuralının geçerliliği kalmaz. Ayrıca -uzak da olsa- bir şeyin mevzubahis olması veya zamirin ona râci' edilmesi gerektiğini iktiza eden bir karinenin olması durumunda da beşinci kuralı öne sürmeye ihtiyaç kalmayacağı unutulmamalıdır.⁸²

Harbî, beşinci tercih kuralını şu görüşlerden yola çıkarak tesis etmiştir.

1. Taberî, “*فَمَا آمَنَ لِمُوسَى إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ*”/Firavun korkusundan, kavminden bir grup gençten başka hiç kimse Musa'ya iman etmedi”⁸³ âyetinde bulunan “*قَوْمِهِ*”deki zamirin Firavun'a değil, belki de zikri geçmiş en yakın öge olan Hz. Musa'ya (a.s.) râci' olması gerektiğini iddia etmektedir.⁸⁴
2. İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) ifade ettiğine göre bir bağlamda daha önce ardışık veya ayrı ayrı zikredilmiş birden fazla ifade varsa ve bunlardan sonra bir tekil zamir gelirse bunun en yakına râci' olması gerekmektedir. Bu zamirin diğerlerine de râci' olması mümkün ise çoğul olarak zikredilmesi şart koşulmaktadır. Aksi halde en yakın olan ögenin tek mercî' olarak kabul edilmesi icap etmektedir. Zira zamirin, yakın olan öge dururken uzak olan bir ögeye râci' edilmesi kafa karışıklığına neden olmaktadır.⁸⁵
3. “*وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا*”/Ve siz ateşten bir çukurun kenarındayken sizi ondan kurtarmıştı”⁸⁶ âyetindeki “*مِنْهَا*”nin zamirinin hem “*النَّارِ*”ye hem de “*حُفْرَةٍ*”e

⁸¹ Mahmûd Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 10/602; Mucîruddîn b. Muhammed el-'Uleymî el-Makdisî, *Fethu'r-rahmân fi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Nuruddîn Tâlib (Beirut: Dâru'n-Nevâdir, 2009), 7/420; Şinkitî, *Aqvâ'ü'l-beyân*, 30/218;

⁸² Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/621.

⁸³ Yûnus 10/83.

⁸⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/165.

⁸⁵ Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endelûsî, *el-İşkâm fi üsûli'l-aşkâm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1983), 4/435.

⁸⁶ Â-i İmrân 3/103.

râci' olması mümkündür. Fakat İbn 'Atiyye bunun daha yakın olan "النَّار"ye râci' olmasının daha güzel olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷

4. Râzî (ö. 606/1210), zamirlerin zikredilmiş en yakın mercî'e râci' edilmesinin vacip olduğuna yönelik tespitlerde bulunmaktadır.⁸⁸
5. Meşhur dil bilgini İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbn Teymiyye, Ebû Hayyan, Zerkeşî, Süyûtî ve Şinkîti gibi bilginler, aksine bir delil bulunmadıkça birden fazla mercî'e râci' edilebilecek zamirin bunlardan en yakın olana râci' edilmesi gerektiği yönünde görüş bildirmektedirler.⁸⁹

Harbî, bu beşinci kurala "فَقَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَّا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتِكَ سَرِيًّا/Derken, **aşağısından ona seslendi: Üzülme rabbin senin altında bir su kaynağı yaratmıştır**"⁹⁰ âyetini örnek göstermektedir. Zira "فَقَادَاهَا"deki gizli zamirin kime râci' olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır. Bu mercî'in belirlenmesiyle Hz. Meryem'e seslenenin kim olduğu da ortaya çıkacaktır. Birinci görüşe göre bu zamir, vahiy meleğine, ikinci görüşe göre ise Hz. İsa'ya (a.s.) râci'dir. Fakat bu son görüş daha çok benimsenmiştir. Zira daha önce vahiy meleğine "رُوحَنَا", Hz. İsa'ya (a.s.) ise "عَلَامٌ" ifadeleriyle atıfta bulunulmuştur. Fakat bundan iki âyet öncesinde bulunan "فَحَمَلْتُهُ فَأَنْتَبَذْتُ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا/Ona hamile kaldı. Ve onunla uzak bir yere çekildi"⁹¹ ifadesindeki bâriz ve muttasıl zamirler, Hz. İsa'ya (a.s.) râci' olmuştur. Taberî başta olmak üzere müfessirlerin çoğu mezkûr kaideye dayanarak ikinci görüşü benimsemişlerdir. Fakat şöyle bir durum var ki: Hz. İsa (a.s.), âyette anlatılan olay esnasında konuşma yeteneğinden yoksun bir bebektir. Ama bundan beş âyet sonra zikredilen "فَأَسَارَتْ إِلَيْهِ" ifadesinin sonundaki zamirin Hz. İsa'ya (a.s.) râci' olması kesinlik taşımaktadır. Bunun sonrasında anlatılan olaydan ise onun alışılmışın dışında ve mucizevî bir şekilde insanlarla konuştuğu anlaşılmaktadır. Bu da "فَقَادَاهَا"deki gizli zamirin ona dönmesinin önündeki engelleri ortadan kaldırmaktadır.⁹²

⁸⁷ İbn 'Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/508.

⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/19, 50; 13/24, 175; 16/53; 19/114; 20/59; 21/118; 22/20, 104.

⁸⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/39; Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ku'rân* (Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 2005), 1/550; Muhammed b. Cemâlidîdîn b. Mâlik el-Endelüsî, *Şerhu teshîli'l-fevâid*, thk. Abdurrahmân es-Seyyid- Muhammed Bedvî el-Mahtûn (b.y.: Hicr li't-Tibâ'a, 1990), 3/289; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 15/122; Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhtî*, 2/6; Şinkîti, *Ađvâ'ül-beyân*, 20/68; Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/624.

⁹⁰ Meryem 19/24.

⁹¹ Meryem 19/22.

⁹² Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 2/628-629.

3. İsm-i İşâretlerin Müşârun ileyhilerinin Tespitinde Zamirlere Kıyaslanması

Açık sözlerle meramı ifade etme yöntemi olan izhârı asıl, zamir kullanarak konuşma metodu olan izmârı da bunun hilâfı olarak gören Harbî, ism-i işâretleri, neye işaret ettiğini belirleme noktasında zamirlere kıyas etmektedir. Nitekim o, "zamirin cümlede açıkça zikredilen bir şeye râcî' edilmesi, mukadder olan bir şeye râcî' edilmesinden evlâdır" şeklinde ifade edilen ikinci tercih kuralı çerçevesinde ism-i işâretlerin de, bağlamda açıkça zikredilen bir müşârun ileyhilerinin bulunması durumunda mukadder olan bir şeye râcî' edilmemesi gerektiğini iddia etmektedir.⁹³ Harbî, buna Allah'ın Hz. Süleyman'a (a.s.) hitâben söylediği "هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ/Bu bizim bağışımızdır; hiçbir hesap kaygısı taşımadan ister başkalarına ver ister elinde tut (dedik)"⁹⁴ sözlerini delil olarak göstermektedir. Zira Müfessir Mâverî (ö. 450/1058), bu âyetin başında "هَذَا" ism-i işâretinin müşârun ileyhisi konusunda mülk ve cinsel iktidar başta olmak üzere bazı ihtimallerin öne sürüldüğünü ifade ettikten sonra doğru olan ihtimalin bunun daha önce zikri geçen mülk olduğunu ifade etmektedir. Taberî de, Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) ve Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) nakilde bulunarak bu görüşü destekleyen veriler aktarmaktadır.⁹⁵

İsm-i işâretler, "aksine bir delil olmadıkça zamirin zikredilmiş en yakın mercî'e râcî' edilmesi gerekir" şeklindeki beşinci tercih kuralı açısından da zamirlere hamledilmektedir. Zaten "ذَا" ve "ذِه" ism-i işâretleri, zihne en yakın varlıklara işaret etme işlevi görmektedir.⁹⁶ Eğer bunların müşârun ileyhileri konusunda ihtilaf varsa hem bu işlevleri hem de zamirlerle alakalı mezkûr beşinci tercih kuralı gereği söz konusu ism-i işâretlerin zikredilmiş en yakın mercî'e râcî' edilmesi gerekmektedir. Harbî, bu konuda "إِنَّ هَذَا لَأَنِي" *Muhakkak ki bu, ilk sayfalardadır*⁹⁷ âyetini örnek olarak göstermektedir. Zira buradaki "ذَا"nın Kur'ân ve diğer semavî kitaplar başta olmak üzere değişik mercî'lere râcî' olduğu iddia edilmektedir. Fakat Taberî başta olmak üzere birçok müfessir bunun zikredilmiş en yakın sözler olan "يُحِبُّ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى/Yüce Rabbinin adını tesbih et"⁹⁸ ve ondan sonra gelen ifadelere işaret ettiğini söylemektedir.⁹⁹

⁹³ Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/593-601.

⁹⁴ Sâd 38/39.

⁹⁵ Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/598.

⁹⁶ el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Bedî' fî 'ilmi'l-'arabiyye*, thk. Fethî Ahmed (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ 1999), 2/40; Ya'îş b. Ali b. Ya'îş el-Mûsilî, *Şerhu'l-mufaşşal li'z-Zemaşşerî*, thk. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2001), 2/365;

⁹⁷ el-A'lâ 87/18.

⁹⁸ el-A'lâ 87/1.

⁹⁹ Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, 24/377; Harbî, *Kavâ'idü't-tercîh*, 2/630.

4. Zamirlerle İlgili Birden Fazla Tercih Kuralının Aynı Örnekte Geçerli Olması

Bazı âyetlere bakıldığında zamirlerin mercî'leriyle alakalı birden fazla tercih kuralının geçerli olduğu görülmektedir. Harbî'nin ifade ettiğine göre bir âyetin tefsirinde birden fazla tercih kuralı söz konusu ise ve bunlar birbirini destekliyor ise problem yoktur. Nitekim bazen üçüncü, dördüncü ve beşinci tercih kuralları aynı örnekte geçerli olmaktadır. Âyetteki bir mercî'in hem mevzubahis olması hem bulunduğu bağlamdaki birden çok zamiri kendinde toplaması hem de zikredilmiş en yakın mercî' konumunda bulunması buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁰⁰ Bunlardan birinin bir yorumu diğerinin ise başka bir yorumu desteklemesi durumunda uyulması gereken bazı öncelik sıralamaları bulunmaktadır. Buna göre mevzubahis olma hususunu ön planda tutan üçüncü tercih kuralı, zamirleri tek bir mercî'de birleştirmeyi hedefleyen dördüncü tercih kuralından ve en yakın olma hususunu esas alan beşinci tercih kuralından önce gelmektedir. Çünkü mevzubahislik, konuşmanın bağlamı ve anlamı etrafında yoğunlaşır, diğer iki kural ise nazım ve uslûba odaklanır. Bir konuşmada önemli olan anlam ve verilmek istenen mesaj olduğu için bu amaca en çok hizmet eden üçüncü tercih kuralına öncelik tanınması gerekmektedir. Bu kuraldan sonra ise zamirlerin tek bir mercî'de birleştirilmesine yönelik olan dördüncü tercih kuralı gelmektedir. Çünkü bu, Kur'ân'ın nazım ve i'câzı açısından zamirin zikredilmiş en yakın mercî'e ircâ' edilmesi gerektiğini konu edinen beşinci tercih kuralından daha iyidir. Zamirin en yakın mercî'e dönmesi, bu mercî'in aynı zamanda mevzubahis olduğu ve zamirlerin mercî'lerinde bir dağılmaya sebebiyet vermediği durumlar için geçerlidir.¹⁰¹ Bu çerçevede zamirin tamlamadan oluşan bir ifadeye râcî' olması takdirinde, tamlanana nispeten daha yakın olması hasebiyle tamlayanın mercî' olarak kabul edilmesi ileri sürülmüştür. Fakat cumhûra göre bu hususta da belirleyici olan şey, üçüncü kural olup tamlanan ya da tamlayan olduğuna bakılmaksızın bunlardan hangisi mevzubahis ise zamirin ona râcî' olması gerekmektedir. Zerkeşî'ye göre bu iki kural da tamlama ifadelerinde çakıştığı için mülgâ olur. Bu durumda zamirin mercî'ini tespit etmek için bağlam, sünnet ve hariç delillere bakılmalıdır.¹⁰² Dolayısıyla *eğer uzak ve yakın olan iki mercî' varsa ve zamirin her ikisine de dönmesi mümkün ise zamirin en yakına dönmesi gerekir. Bunun gerekçesi de dilsel husustur. Çünkü konuşma olayı bir örgü gibidir. En yakına bağlanmak suretiyle örgü örülmektedir. Eğer söz konusu kural dışında zamirin*

¹⁰⁰ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/57, 66 vd.

¹⁰¹ Harbî, *Kavâ'idü't-tercih*, 1/66 vd.

¹⁰² Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/39.

yakın olan öğeye veya bundan daha uzak bir öğeye râci' olmasını gerektiren eden bir delil mevcut ise bu kuralın kıymet-i harbiyesi kalmaz.

Sonuç

Hüseyin el-Harbî'nin Kur'ân'daki zamirlerin merci'leriyle ilgili tespit ettiği tercih kurallarının çoğu Arap dili kurallarına ve Kur'ân'ın ruhuna uygun olmakla beraber onun bunları temellendirme ve kural haline getirme noktasında izlediği metot ile kullandığı kimi ifadelerin eleştiriye açık bazı yönleri bulunmaktadır. Örneğin Harbî'nin, ikinci tercih kuralını açıklama mahiyetinde zikrettiği bazı örnekler baktığımızda zâhir merci' dururken zamirin mukadder bir merci'e râci edilmesinin zorlama sayılabilecek bir görünüm arz ettiğini ve okurun bağlamdan kopmasına yol açtığını görmekteyiz. Ayrıca Harbî, bununla ilgili örneklerde zamirin zâhire râci' olduğunu ileri süren görüşün, zamiri mukadder olan şeylere râci' eden görüşe bir reddiye mahiyetinde olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle zamirlerle ilgili bu ikinci kuraldaki her iki ihtimalin de câiz olduğunu ve bunlardan tercih edilmesi tavsiye edilen yöntemin diğerinden biraz üstün olduğunu ima eden “evlâ” tabirinin doğru olan görüşün tespiti noktasında zayıf kaldığını söyleyebiliriz. Bunun yerine luzum veya vucûb ifade edecek bir tabir kullanmanın daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Ayıca Harbî, zamirin mukaddere rücûyyetine dair herhangi bir delilin olmaması esnasında da bunun zahire râci' edilmesi gerektiğini ifade etmek için “أولى” tabirini kullanmaktadır. Bu da *-ef'âlü't-tefâil* sığası olduğu için- her iki ihtimalin mümkün olduğunu ve bunlardan birinin diğerinden biraz üstün olduğunu göstermek için kullanılmaktadır. Hâlbuki zâhir bir merci' varken, herhangi bir delil olmaksızın bunu mukadder bir şeye ircâ' etmenin hiçbir evleviyyetinin olmadığını ileri sürebiliriz. Üstelik Harbî'nin bu kaidelerini temellendirdiği görüşlerden de anlaşıldığı gibi bu örnekler uyan kimi âyetlerde zâhir dururken zamirin mukaddere râci' edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu da Harbî'nin “أولى” tabirini kullanmasının yetersiz olduğunu göstermektedir. Şunu da unutmamak gerek ki bu kurala örnek olarak gösterilen kimi âyetlerde, zamirlerin merci'leriyle ilgili ihtilafı oluşturan görüşler arasındaki üstünlük derecesi birbirine yakın ve “أولى” ile ifade edilebilecek düzeyde olabilir. İşte bu durumda söz konusu kaidenin daha da genelleştirilip Kur'ân'daki buna uyan örnekler esas alınarak bir ayırımı gidilebilir ve bunlara uygun tabirler seçilebilir.

Harbî'nin zamirlerin merci'lerini tespit etme noktasında mevzubahis olma hususunu öncelediği ve buna dair derlediği üçüncü tercih kuralını tesis etme noktasında Zerkeşî'nin “*tamlamadan oluşan ifadelerle râci' olan zamirden kastın, mevzubahis olması hasebiyle tamlanandır*” şeklindeki görüşüne istinâd etmesi de eleştiriye açık bir konudur.

Zira ilgili yerde de açıklamaya çalıştığımız gibi tamlamada bulunan her öge hatta bunların tümü mevzubahis olabilir. Kaldı ki Zerkeşî'nin, mezkûr görüşünü bu doğrultuda revize ettiğini de gördük. Harbî'nin, buna rağmen Zerkeşî'nin bu ilk görüşünü üçüncü kural için bir dayanak olarak göstermesini anlamakta güçlük çekiyoruz.

Harbî'ye yöneltilebilecek diğer bir eleştiri de onun dördüncü tercih kuralını tesis etmede Taberî'nin buradaki ilk maddede açıklanan görüşlerine dayanmasıdır. Zira onun bu tercih kuralını tesis etmesindeki amacının, ihtilafı yerlerde ihtilafı gidermek olduğunu biliyoruz. Fakat söz konusu maddede ele alınan zamirin mercî'inde ihtilaf bulunsa da bunun Kur'ân'a râcî' olduğu aşikârdır. Zira inkârcıların şüphe içerisinde oldukları şey – herhalde- şeytanın vesvesesi olamaz. Nitekim Kur'ân'a uydurma sözler, masal, hayal ve sihir ürünü diyenler bunların ta kendileridir. Onların şüpheyeye düştüğü şey şeytanın vesvesesi değil Kur'ân'dır. Mezkûr zamirin şeytanın vesvesesine râcî' edilmesi, hem Kur'ân'ın kâfirler hakkında çizdiği portreye ters düşmekte hem de tarihsel gerçeklerle çelişmektedir. Söz konusu zamirin Kur'ân'a râcî' olmasını iktiza eden bu güçlü argümanlar dururken Taberî'nin bunun Kur'ân'a rücû'iyetini "evlâ" ile tabir etmesinin ve Harbî'nin bu konuda dördüncü kuralı delil göstermesinin söylem olarak zayıf kaldığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı Harbî'nin tesis ettiği bu tercih kuralının geçerliliği için, "güçlü ihtilafların bulunması" şartını ileri sürmesinin daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

Kaynakça

Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, ts.

Araz, Mehmet Faruk. *Yorum Farklılığına Etkisi Bakımından Kur'ân'daki Zamirlerin Mercii (Bakara Sûresi Örnekleme)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Da'kûr, Nedîm Hüseyn. *el-Kavâ'idü't-tatbîkiyye fi'l-luğati'l-'arabiyye*. Beyrut: Mü'essesetü Bahsûn, 2. Basım, 1998.

Dımaşkî, Ömer b. 'Alî b. 'Âdil. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed vd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.

Endelüsî, Ebû Hayyân. *Tefsîru'l-bahri'l-muħîṭ*. thk. 'Âdil Ahmed – Ali Muhammed Mu'avviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001.

Endelüsî, Muhammed b. Cemâlidîn b. Mâlik. *Şerhu teshîli'l-fevâ'id*. thk. Abdurrahmân es-Seyyid- Muhammed Bedvî el-Mahtûn. b.y.: Hicr li't-Tibâ'a, 1990.

Ensârî, Cemâlüddîn b. Hişâm. *Şerhu kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: y.y., 11. Basım, 1964.

Fâkihî, Abdullah b. Ahmed. *Şerhu kitâbi'l-ḥudûd fi'n-naḥv*. thk. Ramadân Ahmed ed-Demîrî Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1993.

Farâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl. *el-Cümel fi'n-naḥv*. Fahrüddîn Kabâve. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1955.

Harbî, Hüseyin b. Alî b. Hüseyin. *Ḳavâ'idü't-tercîh 'inde'l-müfessirîn*. Riyad: Dâru'l-Kâsım, 1996.

Hasan Hân, Sıddîk b. Ali b. Lutfillâh el-Hindî. *Fethu'l-beyân fi maḳâsidi'l-Ḳur'ân*. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1992.

Hasen, Abbâs. *en-Naḥvu'l-vâfi*. 4 cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 15. Basım, 1393/1973.

Halebî, Ahmed b. Yûsuf es-Semîn. *ed-Durru'l-maşûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Şam: Dâru'l-Kalem, ts.

Hemedânî, Abdullah b. Abdîrrahmân el-'Akîlî. *Şerhu İbn 'Akîl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Şam: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1985.

İbn 'Arabî, Ebûbekr Muhammed b. Abdillâh. *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ'. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987.

İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1997.

İbn 'Atiyye Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân el-Mühâribî. *el-Muḥarrerü'l-vecîz*. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

İbn Cinnî, Osmân el-Mûsilî. *Kitâbü'l-lüme' fi'l-'arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-Kitâb, 1972.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Zekerıyyâ. *Mu'cemü meḳâyisi'l-luḡa*. Şam: Dâru'l-Fikr, 2002.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endelüsî, *el-İḥkâm fi üsûli'l-aḥkâm*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1983.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn el-Ensârî. *Muḡni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'arîb*. thk. Mâzin el-Mübârek – Muhammed Ali Hamdullah. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, 1985.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn el-Ensârî. *Şerhu kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: y.y., 1964.

İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. *İrşâdü's-sâlik ilâ ḥalli elfıyyeti İbn Mâlik*. 2 Cilt. thk. Muhammed b. 'İvaz. Riyâd: Advâü's-Selef, 1954.

İbn Mâlik, Muhammed b. Cemâlidîn el-Endelüsî. *Şerhu teshîli'l-fevâid*. 4 Cilt. thk. Abdurrahmân es-Seyyid- Muhammed Bedvî el-Mahtûn. b.y.: Hicr li't-Tibâ'a, 1990.

İbn Teymiyye Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Enver el-Bâz - Ahmed el-Cezzâr. 35 Cilt. b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2. Basım, 2005.

Makdisî, Mucîruddîn b. Muhammed el-'Uleymî. *Fethu'r-rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Nuruddîn Tâlib. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2009.

Mâlikî, Bedruddîn Hasen b. Kâsım el-Mısrî. *Tevdîhu'l-makâsıd ve'l-mesâlik bi şerhi elifiyyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahmân Ali Süleymân. by.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2008.

Mâtürîdî, Mahmûd Ebu Mansûr. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005.

Mısrî, Hamdî Ferrâc Muhammed Farrâc. *el-Ef'âlü'n-nâsiha*. by.: Dâru'l-Buhûs ve'l-A'lâm, 2008.

Mûsılî, Ya'îş b. Ali b. Ya'îş. *Şerhu'l-mufaşşal li'z-Zemaşşerî*. thk. İmîl Bedî Ya'kûb. Beyrut: 6 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye 2001.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. el-Müsnedü's-şahîh. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Rakîa, Havle. *İhtilâfu'l-müfessirîn fî 'avdi'd-đamîr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. El Qued: Câmi'atü's-Şehîd, Usûlu'd-Dîn, Lisans Tezi, 2018. <http://dspace.univ-eloued.dz/bitstream/123456789/334/1/>

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. b.y.: Daru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, 2000.

Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir, *Muhtâru's-şihâh*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1999.

Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm*. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1990.

Sabure, Muhammed Hüseyn. *Merci'u'd-đamîr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru Garîb, 2001.

Sâfî, Mahmûd b. Abdirrahîm. *el-Cedvel fî irâbi'l-Kur'ân*. 31 Cilt. Şam: Dâru'r-Reşîd, 4. Basım, 1418/1997.

Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Mü'essesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, ts.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd, 2005.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî. *Hem'ul-hevâmi' fî şerhi cem'î'l-cevami'*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî. *Mu'terakü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Şemsüddîn. 6 Cilt Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.

Şeybânî, el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Bedî' fî 'ilmi'l-arabiyye*. thk. Fethî Ahmed. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1999.

Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî. *Advâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

'Udayme, Muhammed 'Abdulhâlik. *Dirâsâtün li üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l- Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Mü'essesetü'r-Risâle, 2000.

Turfan, Zehra. *Zamirin Mercisindeki Farklı İhtimallerin İtikadi Reddiyelerde Kullanımı – Nahiv ve Anlambilim Çalışması*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Yılmaz, Selahattin. "Kur'ân-ı Kerîm'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2001), 111-124. <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/306.pdf>

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Mürtezâ. *Tâcu'l-'arûs*. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an haqa'ik'i't-tenzil*, 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhya'î't-Turâsi'l-'Arabî, ts.

Zerkeşî, Bedrüddîn b. Bahâdır. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1957.